

УДК 299.18:930.85

ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУ РОДЮЧОСТІ

кандидат філологічних наук, доцент, Кухаренко О.О.

Харківська державна академія культури, Україна, м. Харків

Розглядаються праці з дослідження відомого з кам'яної доби культу родючості, представниками етнології, фольклористики, антропології, народознавства, культурології. Завдяки групуванню та структуризації джерел, зроблено висновок, що сакралізовані елементи культу родючості досі досліджувалися з трьох основних позицій: через призму народної творчості, так званої фольклорної; через студіювання родинних і календарних обрядів, міфологічного світогляду предків – етнографічної позиції; при розгляді дохристиянського віросповідання, функцій певних божеств і надприродних істот – релігієзнавчої.

Ключові слова: культ родючості, солярний культ, міфологія, анімістичний світогляд, дохристиянські вірування.

Кухаренко А. А. Исследования культа плодородия / Харьковская государственная академия культуры, Украина, Харьков

Рассматриваются работы по исследованию известного с каменного века культа плодородия, представителями этнологии, фольклористики, антропологии, народоведения, культурологии. Благодаря группировке и структуризации источников, сделан вывод, что сакрализованные элементы культа плодородия до сих пор исследовались с трех основных позиций: через призму народного творчества, так называемой фольклорной; через изучение семейных и календарных обрядов, мифологического мировоззрения предков – этнографической позиции; при рассмотрении дохристианского вероисповедания, функций определенных божеств и сверхъестественных существ – религиоведческой.

Ключевые слова: культ плодородия, солярный культ, мифология, анимистическое мировоззрение, дохристианские верования.

Kukhareenko O. O. Fertility cult research / Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine, Kharkiv

Works on research of a known from the Stone Age fertility cult by the representatives of ethnology, folklore studies, anthropology, ethnography, culture studies are being considered. Due to grouping and structuring the sources, it was concluded that sacralised elements of the fertility cult are still being studied from three main perspectives: through the prism of folk art, so-called folk; through the study of family and calendar rites, mythological worldview of the ancestors – ethnographic perspective; when considering the pre-Christian religion, the functions of certain deities and supernatural beings – theological.

Key words: fertility cult, solar cult, mythology, animistic worldview, pre-Christian beliefs.

Постановка проблеми. Культ родючості, як одна з ранніх форм релігії та світогляду далеких предків, залишки якого збереглися у традиційних звичаях і обрядах до нашого часу, досліджувався представниками різних наукових дисциплін – етнології, фольклористики, антропології, народознавства, культурології. Тому існує нагальна необхідність структуризації цих джерел для подальшого вивчення феномену та архетипу родючості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Культу родючості, сонячному культу, анімістичному світогляду та дохристиянським віросповіданням присвятили праці відомі й менш відомі науковці М. Костомаров, О. Афанасьєв, Є. Анічков, Ф. Вовк, Д. Фрезер, В. Пропп, С. Токарєв, М. Еліаде. З останніх праць можна назвати лише окремі статті та науково-публіцистичні видання.

Мета дослідження: розглянути та структурувати джерела вивчення культу родючості.

Виклад основного матеріалу. Елементи культу родючості та солярного культу наявні в міфології й релігії починаючи з кам'яної доби – мезоліту й, навіть, палеоліту. Така гіпотеза була висунута Е. Тейлором у 70-х рр. XIX ст., який вважав, що для давньої людини Сонце було єдиним великим індивідуальним фетишем [5, с. 411].

Ще в XII ст. автор «Слова про ідолів» дав періодизацію слов'янського язичництва, де другою з чотирьох стадій назвав культ землеробських небесних божеств Рода й рожаниць, яким «почали трапезу ставити» [6, с. 24]. Саме цей період і вірування, що його супроводжували, слід називати «культу родючості», котрий справив чи не найбільший вплив на українське православ'я. Дослідження культу родючості здійснювалося в тісному зв'язку з іншими культурами, зокрема в студіях, присвячених дохристиянському пантеону божеств. З таких праць, у першу чергу, слід відзначити «Слов'янську міфологію» М. Костомарова, датовану ще 40-ми рр. XIX ст. До речі саме Костомаров один з перших почав розглядати персонажів слов'янського релігійного культу через призму творів народної поезії.

Подібний шлях для своїх досліджень вибрали представники міфологічної школи Ф. Буслаєв і О. Афанасьєв. Перший у двотомній праці «Історичні нариси руської народної словесності й мистецтва» (1861) розглядав фольклор, як «уламки давніх міфів». Ця теорія не лише зводила народну поезію до міфологічних уявлень і сюжетів, але й усі земні події пояснювала небесним началом. Тритомна праця О. Афанасьєва «Поетичні погляди слов'ян на природу» (1865–1869) трактує давньослов'янські свята й обряди, що їх супроводжували, як останки сонячної релігії, яка була прямо пов'язана з культом родючості. Працю Афанасьєва свого часу піддавали критиці Д. Зеленін і М. Азадовський за міфологічну позицію та помилковість методології.

Дослідженням народної міфології займався німецький фольклорист В. Маннхардт. У головній своїй праці «Лісовий та польовий культу» (1875–1877) він піддав критиці вчення Я. Грімма, оскільки вважав, що міфологію не можна розглядати лише з точки зору уособлень природних явищ, і зупинився на дослідженні землеробських обрядів і звичаїв. На основі отриманих свідчень із різних європейських країн дослідник віднайшов збережені архаїчні вірування землеробів у духів родючості. Заклавши основи для вивчення аграрних культур, Маннхардт був переконаний, що корені міфів, звичаїв і обрядів є значно давнішими, ніж вважалося, й сягають первісної доби. Його ідея, що аналоги світогляду далеких предків можна виявити у відсталих і примітивних народів, здійснила вплив на багатьох послідовників, у тому числі на Д. Фрезера.

Заслуга останнього полягає в накопиченні величезного матеріалу для 12-томної праці з порівняльного дослідження в галузі релігії й міфології під назвою «Золота гілка» (1890–1915), якій автор присвятив 25 років життя. Культ родючості він трактував наступним чином: «...предки персоніфікували сили рослинного світу у вигляді істот чоловічої й жіночої статі та... намагалися прискорити ріст дерев і рослин... Це були магічні заклинання, спрямовані та те, щоб примусити ліси покритися зеленню, траву – прорости, посіви – піднятися, квіти – розкритися... Ми з великою долею ймовірності можемо припустити, що розгул, яким ці обряди супроводжувалися, був не випадковою надмірністю, а важливою складовою цих ритуалів. Адже на думку їх учасників, шлюб дерев і рослин не може бути плідним без статевого поєднання людей» [8, с. 135]. Доказом такого впливу дослідник наводить, у числі інших, український звичай качання молоді парами на засіяному полі як імітацію статевого акту, що традиційно проводився на весняного Юрія [8, с. 137].

Фінський етнограф А. Рантасало в 10–20 рр. ХХ ст. досліджував сільськогосподарські вірування й особливо заборони фінів і естонців у

порівнянні з німецькими аграрними звичаями. «Золота гілка» Д. Фрезера значною мірою вплинула на основоположника порівняльно-типологічного методу В. Проппа, який у монографії «Руські аграрні свята» розглянув землеробські обряди та вірування. Дослідник вказував на зв'язок аграрних культів, у тому числі й культу родючості, з культом предків, який уособлював хтонічні сили. Предки-небіжчики в потойбічному світі представляли інтереси живих нащадків, а завдяки ритуалам здійснювалася регулярна комунікація між двома світами, що ототожнювали «культуру» та «природу». Сам дослідник характеризував свята календарного циклу як такі, що складаються з однакових елементів, але по-різному оформлених: «При порівнянні свят між собою виявляється, що частково вони складаються з однакових елементів... Ці складові частини необхідно визначити, виділити й зіставити... Вивчивши складові елементи, неважко буде відновити та вивчити весь хід кожного свята вже на ширшій і поглибленій основі» [4, с. 22].

Ще одним науковим шляхом, що був дотичним до культу родючості, стало започатковане М. Костомаровим дослідження давньої слов'янської релігії й міфології. Праця Є. Анічкова 1914 р. «Язичництво й Давня Русь» головними й дорогоцінними джерелами вивчення слов'янської релігії вважає християнські повчання XI–XII ст., які спонукають вбачати в язичництві суто практичний сільськогосподарський культ, що поєднує вогнепоклонство з вшануванням сонця. Значно частіші згадки про водяні культу дають розуміння того, що земна вода в уявленнях предка-язичника поєднується з водою небесною. Тому вшанування річок і джерел, до яких вдавався землероб, мало рятувати сходи на полях. Таким чином, в основі язичництва предків нащадки вбачали аграрну релігію, звернуту безпосередньо до стихій, а отже до самої природи. Слід зазначити, що названі праці з дослідження функцій дохристиянських богів і давніх вірувань містять лише епізодичні згадки про культ родючості, або лише окремі елементи цього культу.

М. Грушевський в «Історії української літератури», розглядаючи усну народну творчість, пише: «Старі обряди розмноження звіра і риби, вегетаційні свята і всякі магичні церемонії входили в круг нового календаря і асимілювалися з чисто хліборобськими обрядами... Тотемне оповідання набирало нових форм... розмішувалось різними мандрівними мотивами, розроблялись епізоди, зв'язані з такими явищами, як сонце, мороз, вітер, град – елементи космічні, особливо важні в хліборобському господарстві» [3, с. 168–169]. Землеробський світогляд дослідник називає «народною релігією», систему якої становило річне коло з сільськогосподарським календарем.

До елементів культу родючості звертався інший український учений Ф. Вовк у праці «Студії з української етнографії та антропології», виданої в Празі 1928 р. вже після смерті автора. Він вбачав у шлюбних обрядах «елемент міфологічний, що виявляється в наближенні шлюбу до поетичних концепцій природи...» [1, с. 217]. А певні народні звичаї, такі як функціонування парубочої та дівочої громад під час вечорниць, весільні обряди молотіння жита, перезви, танцю з молоддю, сягають епохи групового шлюбу, що збігається з епохою культу сонця. Тому подібні до них звичаї існують у ритуалах народних свят на честь сонця, як, наприклад, веснянки, семик, Купайло, Ярило тощо. «У сонячному культі, що освятив стародавні форми шлюбу, ми мусили визнати існування фалічних елементів, що їх сліди знаходимо в українському весіллі» [1, с. 228]. Дослідник наводить цитату з М. Мюллера про дощ, котрий також має відношення як до сонячного культу, так і до фалічного символу: «Дощ усі міфології арійської раси уявляли собі, як наслідок єднання землі й неба» [1, с. 229].

У працях «Язичництво давніх слов'ян» (1981) та «Язичництво Давньої Русі» (1987) Б. Рибаків реконструював дохристиянські вірування східних слов'ян і русичів. На основі археологічних знахідок дослідник доходить висновку, що в VII–VI ст. до н. е. існував культ Сварога–Дажбога – богів неба й сонця. Ушанування вищого жіночого божества не було хронологічно

замкнутою стадією. Починаючись десь у віковічні часи, цей культ великої богині поступово отримує риси культу землі, земної родючості й у цьому вигляді живе протягом тисячоліть. Богинею родючості в дохристиянській релігії автор вважає Макош, а під рожаницями, що супроводжують Рода, схильний вбачати Ладу й Лелю, матір і дочку. «...Обожнювання природи йде за двома лініями: по-перше, культу небесних сил, включаючи й вогонь, а по-друге, культ рослинного начала, нерозривно пов'язаного з водою. Через усі джерела XI–XIII ст. проходить опис основних слов'янських молінь, як молінь, звернених до природної води (річки, озера, джерела й т. і.) заради своєчасного дарування води небесної – дощу» [5, с. 135]. Доробок Б. Рибаківа був підданий нищівній критиці за наукові спекуляції та відсутність єдиної методології. Не дивлячись на це, серед учених збереглося позитивне відношення до заслуг дослідника, в тому числі до його наукових праць.

Неприйняттям наукового співтовариства відзначилася й «курганна гіпотеза» М. Гімбутас, присвячена походженню індоєвропейців і відображена в останніх її працях 70–90 рр. XX ст. «...Джерелом найдавніших релігійних переживань було велике таїнство жіночої животворящої сили творення. Велика Богиня-Мати, зі священного мороку утроби якої виходять усі творіння, була метафорою самої Природи, вселенського джерела життя й смерті...» [2, с. 243]. Тіло Великої Богині, а саме найважливіші його частини – вульва, груди, сідниці й живіт, – являло собою макрокосм, який зародився ще в палеоліті й був успадкований неолітичною добою.

Із середини V тис. до н. е. на території, що належала матрилінійній цивілізації, з'явився скотарський, напівкочовий, патріархальний тип співтовариства, представлений культурами кульових амфор, баденською та шнурової кераміки чи бойових сокир. Зіткнення двох кардинально протилежних ідеологій, яке продовжувалось протягом періоду 4500–2500 рр. до н. е., призвело до радикального перетворення Давньої Європи. «Зміни перш за все відобразилися в заміні матрилінійного устрою патрилінійним,

мудрої теократії – войовничим патріархатом, суспільства статевої рівноваги – ієрархією, де домінують чоловіки, релігії хтонічної богині – індоєвропейським пантеоном небесних богів» [2, с. 444].

Основними дослідженнями культу родючості прийнято вважати праці М. Еліаде та С. Токарева, що розглядали предмет із точки зору історії релігії. Характеристику культу родючості дає С. Токарев у праці «Ранні форми релігії та їхній розвиток» (1964). На відміну від мисливського господарства «більш складний і розвинений вид отримують землеробські магічні обряди в тих випадках, коли ідея родючості землі пов'язується з уявленням про родючість самої людини, про його відтворювальну здатність. Тут аграрні обряди перекликаються з еротичними... навіть при наявності яскраво висловленого еротичного елемента мета обряду звичайно не викликає сумнівів: йдеться про забезпечення врожаю» [7, с. 363]. Ритуальне оголення, ритуальна лайка та ритуальне виконання статевого акту в аграрних культурах мали вплинути на родючість полів. Таким чином, джерела аграрних культів криються в примітивних суто магічних обрядах родючості, де присутній сексуально-еротичний елемент, що підвищує дію запліднюючої сили обряду [7, с. 365].

Посилаючись на доробки В. Маннарда, Д. Фрезера, А. Рантасало, а також І. Мейєра та В. Люнгмана, Мірча Еліаде в працях «Історія віри й релігійних ідей» і особливо «Нариси порівняльного релігієзнавства» дав загальну структуру й концепцію культу родючості у зв'язку з землеробством, яке не вважав профанним ремеслом, «оскільки воно стосується життя, а його об'єкт є дивним розвитком цього життя, що мешкає в насініні, борозні, дощі й духах рослинництва, воно в його [«первісної» людини] свідомості перш за все є ритуалом» [9, с. 306]. У вказаних працях дослідник порушує ще й іншу важливу тему містичного зв'язку між статевим життям і врожайністю полів, родючістю та сексуальним началом, відображеним у творчій силі жінки. Первісний землеробський світогляд сприймав ритуальний шлюб і колективну оргію як потужний чинник впливу на отримання врожаю [9, с. 308].

Друга половина ХХ ст. охарактеризувалася сплеском зацікавленості українськими народними календарними святами та обрядами, розглядаючи які, спочатку за кордоном, а потім і в Україні, дослідники не могли обійти елементи та залишки землеробського культу родючості. У 1955–1969 рр. у канадському Вінніпегу, а згодом в Торонто вийшло в друці п'ять томів праці С. Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні». Детально досліджуючи календарні свята українського народу, автор стверджує, що Великдень – свято сонячного кола. Анімістичний світогляд, котрий сповідував віру в сили природи, вищі творчі сили, сприймав природні явища та об'єкти як живих істот, що воскресали навесні й помирили на зиму. Вода й вогонь в уявленнях і обрядах предків – то ототожнення неба й сонця, вищих творчих сил, від яких залежав урожай, благополуччя, а інколи й життя родини. Килимник багато уваги приділяв розгляду культу покійників, який без сумніву був суттєвою складовою культу родючості. Духам-душам дідів живі нащадки віддавали шану під час прокладення першої борозни й першого посіву, у великодні й різдвяні свята. Дідух-Рай – обжинковий сніп – місце перебування святих душ померлих, благодійників роду й родини, котрі піклуються про урожай і сприяють приплоду худоби.

Приблизно в цей же час британський українець О. Воропай видав двотомний етнографічний нарис «Звичаї нашого народу», перший том якого надруковано 1958 р., другий – 1966 р. в німецькому Мюнхені. У праці дослідник не використовує словосполучення «культ родючості», однак згадує саме про його складові елементи.

Найвідомішим продовжувачем вивчення календарних свят в Україні став В. Скуратівський. Починаючи з 1987 р., за короткий час він видав понад десятка книг, присвячених народному календарю. У своїх працях автор вводить в обіг термін «дайбожичі», що характеризує предків як сонцепоклонників із відповідними звичаями, обрядами й світоглядом.

З названими науково-популярними розвідками перегукується збірка статей О. Знойка «Міфи Київської землі та події стародавні», що видана 1989 р. вже після смерті автора. Давній світогляд предків дослідник засновує переважно на астрономічному чиннику, використовуючи такі назви, як «культ астральної тріади», «культ місяця», «культ небесних води й вогню», «культ золотого плуга», «люнарний астральний культ». А головним божеством тріади – Сонце, Місяць, Зоря, на Русі, на думку автора, був саме місяць, котрий відповідав за родючість полів і плідність худоби.

Слід назвати дещо нетрадиційний підхід до вивчення українських споконвічних вірувань і світогляду Г. Лозко в посібнику «Українське народознавство», оскільки головним джерелом дослідниця обрала Велесову Книгу. Більшість божеств праукраїнського пантеону мають певне відношення до родючості, починаючи Родом і закінчуючи Ярилом. Авторка є прибічницею пошуків давніх знань в українському фольклорі, зокрема піснях, що супроводжували обряди, котрі відображали кожен цикл хліборобської праці в різні пори року та були покликані магічно вплинути на родючість.

Сучасна дослідниця культу родючості з точки зору фольклористики та народознавства Л. Сорочук у статті «Етновияви та особливості семантики архетипу родючості в українській календарній обрядовості» вказує, що ритуальний фольклор обрядів виявляв особливості архетипу родючості. Тому впродовж віків в Україні вироблялася ціла система звичаїв та обрядів, спрямованих на забезпечення родючості полів, плодючості тварин, птахів, шанування родини, пошанування предків.

З останніх досліджень слід згадати статтю «Чи існував культ родючості в кам'яній добі Верхнього Подніпров'я?», в якій автори – брянські історики А. Чубур і Є. Касимчук – доводять, що на даній території протягом всієї кам'яної доби культ родючості знаходився в зародковому стані. Знайдені тут зображення свідчать радше про свою приналежність до культу вогнища, ніж до магії родючості. Лише в ранніх землеробських суспільствах, що виникли

на межі бронзової доби, племена шнурової кераміки експортували культ родючості та солярний культ на територію Верхнього Подніпров'я.

Висновки. Таким чином, сакралізовані елементи культу родючості розглядалися та досліджувалися з трьох основних позицій: фольклорної – в тісному зв'язку з народною творчістю, етнографічної – через призму родинних і календарних обрядів, а також відображених у них елементах міфологічного світогляду, релігієзнавчої – при розгляді функцій певних божеств і надприродних істот дохристиянського віросповідання.

Література:

1. Вовк Ф. К. *Студії з української етнографії та антропології* / Проф. Хведір Вовк. – Прага: Укр. громад. вид. фонд, [1928]. – 356 с.
2. Гимбутас М. *Культ Великой Богини: Мир Древней Европы* / Мария Гимбутас. – М.: РОССПЭН, 2006. – 572 с.
3. Грушевський М. С. *Історія української літератури: в 6 т., 9 кн.* / Михайло Грушевський. – Т. 1. – Київ: Либідь, 1993. – 392 с.
4. Пропп В. Я. *Русские аграрные праздники* / В. Я. Пропп. – СПб.: Терра – Азбука, 1995. – 176 с.
5. Рыбаков Б. А. *Язычество древних славян* / Б. А. Рыбаков. – 2-е изд. – М.: Наука, 1994. – 608 с.
6. Слово св. Григория... // Гальковский Н. М. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси.* – Т. 2. – М, 1913. – С. 17–35.
7. Токарев С. А. *Ранние формы религии и их развитие* / С. А. Токарев. – М.: Наука, 1964. – 399 с.
8. Фрэзер Д. Д. *Золотая ветвь: Исследование магии и религии* / Джеймс Джордж Фрэзер. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 703 с.
9. Элиаде М. *Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения* / Мирча Элиаде; перев. с англ. – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.

References:

1. *Vovk F. K. Studii z ukrainskoi etnohrafii ta antropologii / Prof. Khvedir Vovk. – Praha: Ukr. hromad. vyd. fond, [1928]. – 356 s.*
2. *Gimbutas M. Kult Velikoi Bogini: Mir Drevnei Evropy / Mariia Gimbutas. – M.: ROSSPEN, 2006. – 572 s.*
3. *Hrushevskiy M. S. Istoriia ukrainskoi literatury : v 6 t. 9 kn. / M. S. Hrushevskiy. – Kyiv : Lybid, 1993. – T. 1. – 392 s.*
4. *Propp V. Ya. Russkie agrarnye prazdniki / V. Ya. Propp. – SPb.: Terra – Azbuka, 1995. – 176 s.*
5. *Rybakov B. A. Yazychestvo drevnikh slavian / B. A. Rybakov. – 2-e izd. – M.: Nauka, 1994. – 608 s.*
6. *Slovo sv. Hrihoriia... // Galkovskii N. M. Borba khristianstva s ostatkami yazychestva v Drevnei Rusi. – T. 2. – M, 1913. – S. 17–35.*
7. *Tokarev S. A. Rannie formy religii i ikh razvitie / S. A. Tokarev. – M.: Nauka, 1964. – 399 s.*
8. *Frezer D. D. Zolotaia vetv: Issledovanie magii i religii / Dzheims Dzhordzh Frezer. – 2-e izd. – M.: Politizdat, 1986. – 703 s.*
9. *Eliade M. Izbrannye sochineniia. Ocherki sravnitel'nogo religiovedeniia / Mircha Eliade; perev. s angl. – M.: Lodomir, 1999. – 488 s.*